

Franciszek Jakubczak

Pół wieku badań nad rodziną chłopską w Polsce

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 22/2, 106-129

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FRANCISZEK JAKUBCZAK

PÓŁ WIEKU BADAŃ NAD RODZINĄ CHŁOPSKĄ W POLSCE

Rodzina chłopska w Polsce stała się przedmiotem systematycznych empirycznych badań naukowych dokładnie pół wieku temu. Przed 50 laty, w 1918 roku, w Bostonie w USA ukazały się dwa początkowe tomy pięciotomowego dzieła W. I. Thomasa i F. Znanieckiego *The Polish Peasant in Europe and America*, przynoszącego klasyczny wizerunek tradycyjnej rodziny chłopskiej. Pół wieku później, w roku 1968, jako wyraz ciągłości i żywotności nurtu tradycji socjologii polskiej zespolonego z dążeniami i aspiracjami ludzi pracy oraz ich piarstwem pamiętnikarskim ukazuje się tom V dziesięciotomowej serii pamiętników i studiów *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, noszący tytuł *Gospodarstwo i rodzina*. Artykuł niniejszy nawiązuje do fragmentu wstępu, jakim poprzedzona została część tego tomu traktująca o przemianach rodziny. Przemiany gospodarstwa ukazuje w tym tomie studium analityczne doc. dra Dyzmy Gałaja. Z nurtem pamiętnikarstwa wiejskiego z kręgu Ludwika Krzywickiego i IGS wiąże ten w jubileuszowym roku ukazujący się tom przedrukowanie na wstępie znanej rozprawy Marii Dąbrowskiej *Dokument a literatura. O «Pamiętnikach chłopów»*.

Opublikowane pół wieku temu dzieło Znanieckiego i Thomasa o chłopie polskim uznawane jest za moment zwrotny w socjologii światowej, znamionujący się przejściem od filozoficznych i etnosocjologicznych roztrząsań ogólnych na temat społeczeństwa do empirycznych analiz konkretnych procesów życia społecznego¹. Wprowadza to dzieło także po raz pierwszy w historii nauk społecznych biograficzny zapis dokumentalny ludzi pracy jako podstawowy materiał źródłowy dla warsztatu uczonego i wypracowuje teoretyczne założenia posługiwania

¹ W książce traktującej o rozwoju socjologii czytamy: „*The Polish Peasant* stanowi epokę w rozwoju socjologicznej myśli i socjologicznych badań w Stanach Zjednoczonych” (F. N. House, *The Development of Sociology*, 1936, s. 283). W. Grabski uznawał *Polish Peasant* za dzieło założycielskie dla polskiej socjologii wsi.

się tym materiałem. Przed trzydziestu laty, w 20 lat po *Polish Peasant*, ukazało się w 1938 roku nawiązujące do jego założeń i również oparte na materiałach autobiograficznych czterotomowe dzieło J. Chałasińskiego *Młode pokolenie chłopów*.

Zarówno w dziele Thomasa i Znanickiego, jak i w dziele Chałasińskiego występuje w tytule termin chłop, określający mieszkańców skupień wiejskich utrzymujących się z pracy na roli. Termin chłop nie występuje natomiast w tytule wielotomowej serii *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, dziele kontynuatorskim wobec swych historycznych poprzedników. Seria ta jednak nie nosi też jeszcze tytułu „Młode pokolenie rolników”, chociaż IV tom tej serii zaopatrzony został tytułem *Od chłopca do rolnika*.

Kwestia określania współczesnych mieszkańców wsi pracujących w rolnictwie terminem chłopci czy rolnicy nie jest bynajmniej tylko sprawą sprecyzowania semantycznego. Kryją się za nią złożone procesy wielowiekowej ewolucji klasy chłopskiej ukształtowanej w formacji feudalnej i długo ciemnionej przez obszarników. Wydaje się zatem, że nie można podejmować problematyki przeobrażeń rodziny w środowisku wiejskim w Polsce nie odnosząc rozpatrywanych zagadnień do kwestii chłopskości lub niechłopskości tej grupy społecznej.

Przeszło półtora wieku temu, w 1790 roku, przedstawiciel ideologii formującego się „stanu trzeciego”, ksiądz Stanisław Staszic, w swych znamienitych *Przestrogach dla Polski* dał wstrząsający wizerunek chłopskości czasów pańszczyzny i rozbiorów. Był to dla owych czasów oparty na autopsji wizerunek przytłaczającej większości, bo $\frac{5}{6}$ narodu polskiego. Czytamy w *Przestrogach dla Polski*: „Pięć części narodu polskiego stoi mi przed oczyma. Widzę miliony stworzeń, z których jedno półnagie chodzą, drugie skórą albo ostrą siermięgą okryte. Wszystkie wyschłe, znędzniałe, obrosłe, zakopciałe, oczy głęboko w głowie zapadłe, dychawicznymi piersiami bezustannie robią. Posępne, zadurzałe i głupie, mało czują i myślą — to ich największą szczęśliwością. Ledwie w nich dostrzec można rozumną duszę. Ich zwierzchnia postać z pierwszego wejrzenia więcej podobieństwa okazuje do zwierza niżli do człowieka. Chłop — ostatniej wzdardy nazwisko mają [...] Oto rozkosz tej części ludzi, od której los waszej Rzeczypospolitej zawisł! Oto człowiek, który was żywi! Oto stan rolnika w Polsce!”

Chłopskość w swej nazwie i kształcie reprezentowanego przez nią życia jest tutaj synonimem „ostatniej wzdardy”. Nie waha się jednak Staszic w swej przenikliwej wizji składać w jej ręce losów Rzeczypospo-

spolitej. I on już, obok wzdorliwego miana chłop, używa konkurencyjnego — jak się wydaje — terminu rolnik.

W niespełna 30 lat po *Przestrogach dla Polski*, a dokładnie 100 lat przed ukazaniem się *Polish Peasant*, rozpoczął pracę nauczycielską w rodzinnej wsi Brodnia w guberni kaliskiej syn chłopca pańszczyźnianego, Kazimierz Deczyński. Spod jego to „chłopskiego pióra” wyszedł głośny w kulturze polskiej autobiograficzny *Żywoć chłopca polskiego na początku XIX wieku*. Pamiętnik ten utwierdza i konkretyzuje wizerunek chłopkości pańszczyźnianej stworzony przez Staszica. Czytamy u Deczyńskiego: „Nie wychodziło mi nigdy z pamięci, jak będąc jeszcze małym chłopcem przy ojcu, widziałem go często ukrywającego się w stodole pomiędzy snopkami zboża lub gdzie pod strzechą w stajni, oborze, a częstokroć uciekającego do lasu, gdy ekonom, włodarz, skarbowy, strzelec, słudzy dworscy przyszli do domu ojca mego chcąc go zaprowadzić do dworu wielmożnego pana; a nie mogąc znaleźć mego ojca, gdy się skrył dobrze lub uciekł do lasu, szturgają, popychają, biją nawet batem lub kijem po plecach, lżą najszkaradniejszymi słowami moją matkę płaczącą, aby powiedziała, gdzie jest jej mąż. Nie mogłem tego nigdy zapomnieć, jak często powracającego ze dworu od pana widziałem mego ojca mającego wyrwane długie włosy z głowy, podbite oczy, nie rachując kułaków w boki, pięścią lub nogą odebranych”².

Żywotność społecznych uwarunkowań, utwierdzających kształt tradycyjnej chłopkości nawet w wiele lat po uwłaszczeniu, dokumentowana jest na kartach szeroko znanych *Pamiętników chłopów*, zebranych i wydanych w latach trzydziestych przez Ludwika Krzywickiego i Instytut Gospodarstwa Społecznego. Podobnie jak praca J. Bojki *Dwie dusze*, tak również *Pamiętniki chłopów* IGS ukazują ścieranie się wśród mieszkańców wsi postawy poddańczej i obywatelskiej.

„Pamiętali starzy dawne czasy, kiedy chłop z pańszczyzny wracół z pełnymi cholewami krwi spod nahajów, to tyż siedzieli cicho na wsi i gdzie im było myśleć o Polsce, co ją Pany szykowały na gwałt. Takie to były czasy. Jedno było staranie, żeby kawałek ziemi mieć, nojeść się co bóg do. Do kościoła iść w nieedziele, bo świnto od modlitwy, popłakać sobie, jak proboszcz bardzo wykrzykiwali, zaorać plebańskie ugory, jak za pokute naznaczyli. Ruskie byli od tego, żeby rządzieli, a ludzie orali, sieli i kormili sie” (seria I, s. 65).

„Cus nam teraz wypado robić, nic innego ino pracuwać, milycć i cekać jaz się zmieni na lepsze i moze do Bóg ze kiedyś docekomy lepszego jutra, a jak nie my, to moze nase dzieci. Zeby ten cas nadsed

² K. Deczyński, *Żywoć chłopca polskiego na początku XIX wieku*, wstęp M. Handelsmana, Warszawa 1907.

jak najhyżni. Wtencos człowiek czułby się scenśliwy i zadowolony z tego życia, bo dzisiaj to nawet żyć się nie chce, o Jezus Boże spraw lepsom dole temu co orze i obsiwo pole” (seria I, s. 269).

„Rozpacz szarpie mi serce, że muszę konać z głodu mając chleba pełno wokoło. Obłąd myśli kłębi mi umysł, że muszę być beczynny, nie mając możności tworzenia lepszej przyszłości, gdyż skute mam ręce. My, nędzarni chłopci spod słomianych strzech wyciągamy do Was ręce i błagamy, przybądźcie nam z pomocą, wyrwijcie nas z niedoli, gdyż my również chcemy żyć, pracować i korzystać z owoców pracy. My nie chcemy ziemi, my nie chcemy bogactw, my chcemy pracy i sprawiedliwego podziału owoców jej pomiędzy wszystkich pracujących, dziś wydziedziczonych, głodnych i poniewieranych” (seria I, s. 93—94).

Momentem przełomowym dla tradycyjnego kształtu chłopkości są niewątpliwie powojenne przeobrażenia ustrojowe, likwidujące obszarników jako klasę społeczną i podnoszące chłopów poprzez sojusz z robotnikami do rangi klasy współrzędzącej w państwie ludowym. Jeden z autorów 1800 nowych pamiętników chłopów, zebranych w drodze konkursu w 1955 roku, pisze: „Rozstaliśmy się z wami, panowie, bez żalu — na zawsze. Bez was się jednak o wiele lepiej czujemy. Teraz Polska to my — robotnicy i chłopci!”. W zbiorze zaś pamiętników z płockiego rejonu uprzemysławianego zawarty jest umotywowany postulat przemianowania Domu Chłopa w stolicy na Dom Rolnika.

W najnowszym zbiorze pamiętników *Moje pierwsze kroki w gospodarstwie*, nadesłanych w 1967 roku na konkurs ZG ZMW, „Zarzewia” i Komisji Badań nad Pamiętnikarstwem PAN, pojawia się już nawet jako element systemu wartości kategoria „honoru rolnika”. Autor pamiętnika nr 1184, walczący o przejęcie gospodarstwa od ojca i studiujący na II roku SGGW, pisze: „Z uporem, w trudzie codziennych obowiązków bronię honoru rolnika. Chcę, aby młodzież przez swą pracę zdobywała poczucie konieczności swej obecności na wsi. Warunkiem tego jest wyzbycie się kompleksu niższości. Wtedy pozostania na wsi nie będzie odczuwała jako krzywdy, ale jako przyjemną możliwość przekształcania przyrody i podporządkowania jej czysto społecznym celom. Wtedy wypowiedziane słowa: jestem rolnikiem, nie będą brzmiały cicho i niewyraźnie. Będzie on dumny i z należnym szacunkiem będzie odnosić się do swego zawodu”. Jednocześnie zaś tenże autor na innym miejscu tak pisze o spotkaniu w mieście ze znajomą uczennicą liceum: „Za dwa dni jechałem do tartaku po trociny końmi zaprzęgniętymi do gumowego wozu. Ona przechodziła chodnikiem koło liceum [...] Serce zabiło mi mocniej, podciąłem konie, aby stąpały raźniej — a ona odwróciła głowę i udała, że mnie nie widzi. Wstydziła się zadawać

z chłopem. Obląłem się cały rumieńcem i poczułem spływający po czole i plecach strumień potu”.

Czyżby więc nadal „dwie dusze?” I to nawet u najbardziej światłej młodzieży wiejskiej, z rozbudzonym już poczuciem godności zawodowej i środowiskowej? Gdyby zwrócić uwagę jedynie na pierwszy z przytoczonych fragmentów, wtedy nieomal zasadne już wydawałoby się zapytanie — czy są jeszcze chłopci w Polsce? Problem jest jednak niewątpliwie bardziej złożony i wielopłaszczyznowy, nie dający się wyrazić w definitywnym stwierdzeniu: wieś polska drugiej połowy XX wieku to wyłącznie ludność o obliczu chłopskim; lub poprzez tezę przeciwstawną: nie ma już chłopów w Polsce.

Na dwoisty charakter postaw wobec chłopskości — źródła dumy klasowej, a zarazem kompleksów cywilizacyjno-kulturalnych — zwraca uwagę historyk ruchu chłopskiego, S. Śreniowski: „Chłop, chołop — pisze on — oznaczał w ruskich narzeczach niewolnika [...] Słowo chłop, upowszechniające się w XV wieku, zawierało odcień pogardy i nienawiści. Było symptomatyczne dla czasów, w których się zjawilo. W XVII wieku okazała się potrzeba wyzwiska świeżego i wówczas zaczęto chłopów nazywać chamami [...] O ile chłopci zachowali na oznaczenie samych siebie właśnie nazwę chłopów, nazwę narzuconą im w czasie niewoli społecznej i na znak niewoli przez panów, to literatura naukowa kontynuowała do ostatnich czasów słownictwo publicystyki szlacheckiej, próbującej przesłonić złą rzeczywistość bezbarwnym w istocie, ale i sentymentalnym mianem włościanina”³.

Warto może nadmienić, że tytuł *Życiorysy włościan* nosi w okresie międzywojennym jedynie tom I pamiętników wiejskich działaczy społecznych, opublikowany przez W. Grabskiego w 1937 roku.

Wydaje się zatem, iż wstępną hipotezę naukową na temat współzależności pomiędzy chłopskością a przekształceniami rodziny zespołowej z warsztatem rolnym i obejmującej różne pokolenia można byłoby sformułować w ten sposób, że indywidualne gospodarstwo i najstarsze pokolenie pracowników rolnictwa są czynnikami petryfikującymi tradycyjny kształt chłopskości, natomiast czynnikiem dynamizującym i przeobrażycielskim są tutaj potężniejące determinanty pozawiejskiego świata oraz nowe aspiracje w sferze gospodarstwa domowego i życia rodzinnego przejawiane zwłaszcza przez młode pokolenie rolników. Innymi słowy, pół wieku przemian rodziny chłopskiej w Polsce, co dokumentują prace nowoczesnej empirycznej socjologii zapoczątkowanej przez *Polish Peasant*, jest historią odchodzenia od tradycyjnego kształtu

³ S. Śreniowski, *Dzieje chłopów w Polsce*, Warszawa 1947, s. 17—19.

chłopskości, jest historią upartego, dramatycznego często jej przewycięzania.

Rozpocznijmy syntetyczny z konieczności przegląd półwiecza empirycznych badań socjologicznych nad przemianami rodziny chłopskiej w Polsce od dzieła założycielskiego dla tej dyscypliny naukowej.

Zasadniczą podstawę źródłową dzieła o chłopie polskim w Europie i Ameryce stanowi obszerny zbiór listów wymienianych pomiędzy chłopskimi emigrantami polskimi w USA a członkami ich rodzin pozostałymi w kraju oraz kilkusetstronicowa atubioografia emigranta z Polski, Władysława Wiśniewskiego spod Konina. Dzieło o chłopie polskim stanowi więc tym samym akt założycielski dla instytucji ludowego piśarstwa pamiętnikarskiego w Polsce.

Mimo ogromnego rozgłosu w socjologii światowej dzieło Thomasa i Znanieckiego nie było dotychczas tłumaczone na język polski. Obecnie dopiero prof. J. Chałasiński, z udziałem zespołu młodszych socjologów, przygotowuje skrócone wydanie w języku polskim tej fundamentalnej pracy, aby mogła ona ukazać się w jubileuszowych latach 1969—1970.

Jak już wspomniano, dwa początkowe tomy *Polish Peasant* ukazały się w roku 1918 w Bostonie. Kolejny, trzeci, tom bostońskiego wydania dzieła ukazał się w roku 1919; dwa ostatnie — w roku 1920. Nakład 1500 egzemplarzy pierwszego wydania wyczerpany został w roku 1926. W roku następnym ukazało się dwutomowe wydanie nowojorskie, w którym autorzy dokonali pewnego przegrupowania materiału. Trzecie (nowojorskie) wydanie *Polish Peasant* z roku 1958 niczym nie różni się od wydania drugiego. Dwa pierwsze wydania książki zyskały sobie około 30 recenzji w języku angielskim i ponad 10 w innych językach. Poza USA omawiana praca cieszyła się znaczną popularnością w Japonii i Chinach.

Na gruncie amerykańskim książka Thomasa i Znanieckiego zapoczątkowała imponującą serię prac nawiązujących do jej metody, typu materiałów źródłowych i aparatu pojęciowego⁴. Wiele miejsca poświęca się tej książce w podręcznikach socjologii, wydawnictwach encyklopedycznych i analizach problemowych. Nadal jest ona bogato cytowana w najnowszych opracowaniach socjologicznych.

W grudniu 1938 roku zorganizowana została w Nowym Jorku specjalna konferencja naukowa poświęcona metodologii i problematyce

⁴ Robert Angell w opracowaniu *A Critical Review of the Development of the Personal Documents Method in Sociology 1920—1940*, zawartym w zbiorowym dziele: *The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology* (Social Science Research Council, New York 1945), dokonuje przeglądu 17 wybitniejszych *case studies* opartych w głównej mierze na materiałach autobiograficznych.

Polish Peasant. Wzięło w niej udział wielu znanych socjologów amerykańskich. Podstawę do dyskusji na tej konferencji stanowił tekst krytycznej analizy dzieła Thomasa i Znanieckiego, dokonanej przez Herberta Blumera, oraz załączone uwagi obydwu autorów. Materiały konferencji zostały opublikowane⁵.

W języku polskim, poza zwięzłym omówieniem dokonany przez W. Grabskiego w jego *Systemie socjologii wsi*, nie mieliśmy do niedawna nawet krótkiej recenzji anonsującej pracę o chłopie polskim. Dopiero *Socjologia* Szczepańskiego przyniosła obszerniejsze omówienie socjologicznego systemu Znanieckiego oraz opracowanej przez niego *Methodological Note*, poprzedzającej *Polish Peasant*, i wskazała na kluczowe znaczenie tego dzieła dla rozwoju nowoczesnej socjologii⁶.

W *Methodological Note* wyłożone zostały ogólne dyrektywy metodologiczne nowoczesnych, empirycznych badań społecznych i podstawowe kategorie pojęciowe socjologii. Punktem wyjścia tej doniosłej rozprawy jest refleksja nad możliwością stworzenia ścisłej nauki o zjawiskach społecznych na wzór nauk o przyrodzie. Nauka taka miałaby za zadanie służyć racjonalnej technice społecznej.

Listy chłopów polskich, drukowane w *Polish Peasant* jako materiał dokumentujący analizy problemowe, ułożone zostały w 50 serii rodzinnych. Obok trzystustronicowej biografii imigranta obficie cytują też autorzy korespondencje (ok. 200) chłopów do gazet polskich — głównie „Gazety Świątecznej” i „Zarania” — zapiski z polonijnych dokumentów parafialnych oraz z kronik towarzystw emigracyjnych i protokółów instytucji społecznych, a także materiałów sądowych.

Na blisko 800 opublikowanych listów około jednej trzeciej stanowią listy kobiet. Są one historycznie pierwszym drukowanym dokumentem życia społecznego skreślonym ręką kobiet wiejskich.

Konstrukcyjnie dzieło Thomasa i Znanieckiego — liczące 2250 stron druku — podzielone jest na trzy wielkie części. Część pierwsza, wypełniająca cały tom pierwszy, traktuje o organizacji pierwotnej grupy rodzinno-sąsiedzkiej chłopów polskich. Kolejno charakteryzowane są: rodzina, małżeństwo, system klasowy, środowisko społeczne, życie ekonomiczne, postawy religijno-magiczne i zainteresowania teoretyczno-

⁵ Por. H. Blumer, *An Appraisal of Thomas and Znaniecki's «The Polish Peasant»*, New York 1938. W konferencji uczestniczyli: G. W. Allport, R. Bain, H. Blumer, F. W. Coker, M. Lerner, G. P. Murdock, R. F. Nichols, E. G. Mourse, A. T. Poffenberger, S. A. Stouffer, W. I. Thomas, W. S. Thompson, W. W. Waller, M. M. Milley, L. Wirth i D. Young.

⁶ J. Szczepański, *Socjologia — rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961, s. 347—366. Recenzje z *Polish Peasant* przynosi dopiero „Przegląd Socjologiczny”, t. XV/2, 1961, s. 169—174.

—estetyczne ludności wiejskiej. Ponad dwie trzecie tego tomu wypełniają listy zestawione w działy korespondencji pomiędzy członkami rodzin, małżonkami oraz małżonkami a dalszą rodziną. Poszczególne działy i serie poprzedza komentarz autorski.

Część druga dzieła poświęcona jest przejawom dezorganizacji i przekształcania się życia społecznego w Polsce. Omówione są w tej części i ilustrowane różnorodnym materiałem źródłowym przyczyny i przejawy dezorganizacji życia rodzinnego i struktury społeczności wioskowej — między innymi postawy i ruchy rewolucyjno-klasowe, zwłaszcza okresu 1905 roku — oraz przejawy kryzysu życia religijnego. Ewolucyjnie przekształca się tradycyjna zamknięta społeczność wiejska pod wpływem przodujących jednostek, szkolnictwa, prasy ludowej i spółdzielczości, które są czynnikami unaradawiania ludności wiejskiej i wiązania jej z ponadlokalną społecznością narodowo-państwową.

Ostatnia, trzecia, część pracy koncentruje się na zagadnieniu konsolidowania się społecznej organizacji wiejskiej ludności polskiej na ziemi amerykańskiej i dość częstych przejawach dezorganizacji więzi społecznej, występujących na terenie tej grupy. Czynnikiem umacniającym zwartość polskiej grupy etnicznej w środowisku amerykańskim jest wyniesiona z kraju tradycja silnej więzi rodzinno-sąsiedzkiej, odradzającej się na obczyźnie, oraz działalność zrzeszeń i organizacji emigranckich. Wynikiem osłabienia lub zaniku tej ułatwiającej adaptację więzi grupowej są dość częste wśród imigrantów przejawy demoralizacji, włóczęgostwa lub przestępczości.

Mimo przeszło pół wieku, które upłynęło od czasu zbierania materiałów i pierwszych konstrukcji, praca Thomasa i Znanieckiego posiada dla polskiego socjologa znaczenie nie tylko historyczne. Szereg procesów społecznych aktualnie przebiegających na ziemi polskiej sięga swym rodowodem do zjawisk zobrazowanych w *Polish Peasant*, bądź nawet koresponduje wyraźnie z węzłowymi kwestiami poruszonymi w tym dziele. Chodzi tutaj w pierwszym rzędzie o problemy wychodźstwa z pierwotnych, izolowanych społeczności wiejskich i adaptacji do warunków pracy i życia a w zindustrializowanych centrach miejskich i zurbanizowanych ośrodkach Ziemi Zachodnich, o procesy zrywania więzi z macierzystą społecznością i zadzierzgiwania się tych więzi w nowym otoczeniu, o rolę i przemiany tradycyjnej rodziny patriarchalnej w tych procesach, o zjawiska dezorganizacji społecznej oraz o zasadnicze rysy procesu unarodowiania się mas chłopskich w toku budownictwa socjalistycznego i rolę w tym procesie pierwiastka klasowego. Znaczenie *Polish Peasant* dla badań nad rodziną chłopską i społecznościami wiejskimi wiąże się ponadto jeszcze z określeniem przedmiotu i metody socjologii jako nowoczesnej, empirycznej dyscypliny specja-

listycznej, z udziałem socjologów polskich w formowaniu metodologicznych podstaw socjologii w skali światowej, z wprowadzaniem do socjologii nowego typu materiałów źródłowych i nowych kategorii pojęciowych oraz z możliwościami kontynuacji tego dzieła.

Istnienie w naszym kraju wyjątkowo bogatych, socjologicznie nie opracowanych zbiorów pamiętników — między innymi w około 20 lat po *Polish Peasant* zgromadzonych przez IGS pamiętników chłopów i emigrantów oraz w dalsze 20 lat później, już w Polsce Ludowej, zebranych nowych pamiętników chłopów i dwóch serii pamiętników emigrantów, a także innych bogatych zbiorów wiejskich pamiętników powojennych — stwarza dogodną możliwość podjęcia szeregu kontynuatorskich w stosunku do *Polish Peasant* porównawczych studiów nad rolą Polaków w życiu i kulturze Europy i Ameryki oraz we własnym szybko rozwijającym się kraju⁷.

Dzieło Thomasa i Znanieckiego powszechnie uznawane jest za klasyczny, najpełniejszy wizerunek tradycyjnej, patriarchalnej rodziny chłopskiej w Polsce na początku XX wieku. Niewiele prac późniejszych dorównało już temu wizerunkowi. Jakimi naczelnymi rysami charakteryzowała się tradycyjna rodzina chłopska pół wieku temu? Rodzinę chłopską określają autorzy mianem grupy pierwotnej (*primary group*), podlegającej swoistym zasadom więzi i organizacji społecznej. Partie tekstu omawiające bezpośrednio zagadnienia rodziny i małżeństwa otwierają właśnie część pracy traktującej o organizacji grupy pierwotnej (*primary group organization*).

Ośrodkiem każdej grupy rodzinnej, których zbiór tworzy wiejską społeczność lokalną, jest pojedyncza para małżeńska. Łączy ją sieć stosunków i współzależności oraz mechanizmów kontroli i sankcji z innymi rodzinami, zwłaszcza spokrewnionymi. Za istotną zasługę *Polish Peasant* uważa się odkrycie rodziny jako tła, na którym występują pojedyncze rodziny chłopskie. Naczelną zasadą funkcjonowania rodzin chłopskich jest solidarność rodzinno-familijna. Małżeństwo w tego typu grupie pierwotnej nie jest sprawą indywidualną, lecz grupową, angażującą zasoby materialne i prestiż społeczny dwóch formacji familijnych. Upodobania i życzenia jednostki muszą tutaj przesuwac się na

⁷ W gronie socjologów związanych z użytkowaniem dokumentów pamiętnikarskich rozważana jest możliwość podjęcia tego rodzaju studiów kontynuatorskich, włączających również materiały źródłowe i siły badawcze z kręgów polonijnych. Przygotowany jest wstępny układ opracowania: 1) zagadnienia metodologiczne, 2) chłop w Polsce (1918—1939); 3) chłop polski na emigracji w Europie (1918—1945); 4) chłop polski na emigracji w Ameryce (1918—1945); 5) chłop w Polsce podczas wojny i okupacji; 6) chłop w PRL na ziemiach dawnych; 7) chłop w PRL na Ziemiach Zachodnich; 8) chłop w miastach PRL; 9) polonia chłopska a Polska Ludowa; 10) chłop polski w kulturze Europy i Ameryki.

plan dalszy wobec dążności do utrzymania znaczenia grupy. Jednostka jest w maksymalnym stopniu pochłonięta przez grupę i poza jej obrębem nie może funkcjonować. Występuje presja grupy skłaniająca do nietrwania zbyt długo w stanie bezżennym. Podstawą związku małżeńskiego jest nie uczucie, lecz szacunek. Familia ingeruje w sprawy układów w nowo powstałej rodzinie i kontroluje realizację ustaleń przedślubnych. Sfera prywatności jest znikoma. Obowiązuje powściągliwość uczuciowa i maksymalna dyskrecja w odniesieniu do spraw pożycia intymnego. Familia dopomaga w zagospodarowaniu się młodego stadła, przedłużając jego uzależnienie. Reprezentantami grupy są rodzice. Władza rodziców nad dziećmi jest absolutna: „Zbuntowane dziecko nie znajduje nigdzie pomocy”⁸. Pozycja chłopca jest wyższa od pozycji dziewczyny, gdyż będzie on głową przyszłej grupy małżeńskiej. Na dzieciach spoczywa obowiązek opieki nad rodzicami niezdolnymi do pracy. Praca jest powszechnym i naczelnym obowiązkiem. Przygotowanie do zawodu następuje w obrębie rodziny. Rodzina jest wielodzietna i wielopokoleniowa. Powszechna jest religijna forma świadomości i znikome kontakty z szerszym światem. Szkoła nie jest wartością szerzej zaakceptowaną. Zarobkujące — nawet poza granicami — dzieci winny przekazywać zarobki rodzicom do czasu założenia własnej rodziny. Przeważa naturalny system gospodarki i praca ręczna. Gospodarstwo produkcyjne dominuje nad gospodarstwem domowym. Najwyższą wartość stanowi ziemia i przez nią oraz przez prestiż grupy rodzinnej następuje określanie się jednostki w społeczności lokalnej. Czynniki zespalaające tradycyjną rodzinę ulegają dezorganizacji pod wpływem sił zewnętrznych i zaniku izolacji rodzinnej grupy pierwotnej, zwłaszcza w związku z kontaktami z krajowym i amerykańskim społecznym układem miejsko-przemysłowym.

W polskim piśmiennictwie socjologicznym bezpośrednią kontynuacją *Polish Peasant* jest studium J. Chałasińskiego *Drogi awansu społecznego robotnika* i tegoż autora czterotomowe dzieło *Młode pokolenie chłopów*, będące w literaturze światowej najbardziej dojrzałą pracą opartą na pamiętnikach⁹. Do *Polish Peasant* nawiązują także ekologiczno-so-

⁸ W. I. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, t. I, New York 1958, s. 91.

⁹ „Ktokolwiek zechce dziś badać rodzinę wiejską w Polsce — stwierdza D. Markowska w bardzo użytecznym przeglądzie systematyzatorskim *Współczesne badania nad rodziną wiejską w Polsce* — sięgnąć musi przede wszystkim do dwu pozycji okresu międzywojennego: pracy W. I. Thomasa i F. Znanieckiego *The Polish Peasant in Europe and America* i powszechnie znanego wielotomowego dzieła J. Chałasińskiego *Młode pokolenie chłopów* („Etnografia Polska”, t. IX, 1965, s. 129).

cyjologiczna monografia K. Dudy-Dziewierz *Wieś małopolska a emigracja amerykańska*, uwzględniająca — w odróżnieniu od dzieła o młodym pokoleniu chłopów osnutego na tle historycznego konfliktu klasowego: chłopci — panowie — także przejawy konfliktu klasowego pomiędzy bieżącymi odłamami ludności wiejskiej. Nawiązywał także do *Polish Peasant* twórca Instytutu Socjologii Wsi, Władysław Grabski, rozwijając koncepcję rodziny w systemie wiejskiej grupy społecznej jako całości. Stwierdza on, że autorzy *Polish Peasant* odnaleźli „rodzinę wiejską jako tło dla rodziny wiejskiej. W systemie naszym pragniemy uwidocznić, że tłem dla rodziny wiejskiej jest sama wieś jako grupa społeczna”¹⁰.

Po powrocie do Polski, budującej po latach niewoli podwaliny samodzielnego życia naukowego i kulturalnego, podejmuje Znaniecki próbę — w nawiązaniu do uwiecznionego światowym sukcesem *Polish Peasant* — zorientowania rodzącej się socjologii polskiej na problematykę i autentyczne materiały biograficzne ze środowisk świata pracy.

Z pierwszego w kraju i świecie konkursu na pamiętniki, zorganizowanego przez Znanieckiego w 1921 roku w Poznaniu, pochodzi 149 autobiografii pracowników fizycznych, które stanowiły wówczas największy zbiór życiorysów ze środowisk wiejsko-robotniczych. Z konkursu tego pochodził głośny *Życiorys własny robotnika* Jakuba Wojciechowskiego i *Życiorys własny* Władysława Berkana. Życiorys Berkana, opublikowany w 1923 roku, zaopatrzonego został we wstęp naukowy F. Znanieckiego¹¹. Formuluje w tym wstępie Znaniecki — po raz pierwszy na gruncie socjologii polskiej — pogląd na różną użyteczność autobiografii dla przedstawicieli poszczególnych nauk społecznych. „Użytek autobiografii dla socjologicznych celów — stwierdza Znaniecki — dopiero się rozpoczyna [...] W odróżnieniu od psychologa socjolog bierze autora życiorysu całkowicie i wyłącznie na tle jego społecznego środowiska, w nierozdzielalnym z nim związku; w odróżnieniu od historyka rozpatruje on środowisko społeczne pamiętnikarza wyłącznie i całkowicie w odniesieniu do jego osoby. Indywiduum i jego środowisko stanowią w oczach socjologa jedną całość [...] Wpływ bowiem, jaki rzeczy i ludzie wywierają na nasze życie świadome, zależy nie od tego, czym są one same w sobie lub dla innych, lecz od tego, czym są dla nas i w naszym praktycznym ujęciu”¹².

¹⁰ W. Grabski, *System socjologii wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi”, t. III, 1938, s. 87.

¹¹ W. Berkan: *Życiorys własny*, Materiały Instytutu Socjologicznego w Poznaniu, Poznań 1923, przedmowa Znanieckiego, s. III—IV.

¹² Berkan, *Życiorys własny*, s. V—VI.

Pamiętnik Jakuba Wojciechowskiego ukazał się dopiero w 1930 roku. Opracowany on został edytorsko i zaopatrzony socjologicznym omówieniem przez J. Chałasińskiego¹³. W dorobku naukowym J. Chałasińskiego jest to pierwsza pozycja związana z materiałem pamiętnikarskim. Blisko 500-stronicowy *Życiorys własny robotnika* stanowi biografię obrazującą przeobrażenia społecznych ról pracownika folwarcznego, zrywającego na przełomie XIX i XX wieku więz z systemem folwarcznym poprzez wychodźstwo na emigrację zarobkową do Niemiec. Jakub Wojciechowski urodził się w 1884 roku w powiecie śremskim, w Poznańskim, jako syn bezrolnego wyrobnika wiejskiego. Rodzice jego byli analfabetami. Uczęszczając do szkoły, Wojciechowski zarobkuje już od wczesnych lat jako pastuch i najemnik folwarczy. W 15 roku życia wyrusza za granicę do Niemiec, gdzie zarobkuje pracując w cegielni, kopalni, w fabryce chemicznej, przy robotach ziemnych, w cyrku i jako konduktor tramwajowy.

Po założeniu rodziny Wojciechowski służył w wojsku niemieckim i brał udział w pierwszej wojnie światowej. Na emigracji bierze żywy udział w życiu towarzystw polskich — zostając nawet prezesem jednego z nich. Po 25-letnim pobycie w Niemczech wraca do kraju, gdzie nadal pracuje jako robotnik.

Pod wpływem zachęty Boya Wojciechowski opracował i ogłosił w osobnym tomie zbiór utworów o charakterze nowelistycznym. W Polsce Ludowej Wojciechowski kontynuował pracę pisarską, pozostawiając 500-stronicowy dalszy ciąg życiorysu i kilka opowiadań¹⁴.

Wybranych 30 autobiografii z omawianego zbioru życiorysów pracowników fizycznych posłużyło za podstawę dla studium J. Chałasińskiego *Drogi awansu społecznego robotnika*¹⁵. Autorzy tych autobio-

¹³ J. Wojciechowski, *Życiorys własny robotnika*, Materiały Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań 1930, s. 443. T. Boy-Zeleński, opisując wizytę u autora *Życiorysu własnego*, tak pisał w artykule *Wizyta w Barcinie, klasyk w bluzie robotniczej* na łamach krakowskiego „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” z dnia 12 VIII 1931 r.: „Od chwili, gdy poznałem ten *Życiorys*, nie ulega dla mnie najmniejszej wątpliwości, że mamy do czynienia z jedną z niewielu książek, która zostanie. Sam o tym nie wiedząc, Jakub Wojciechowski już osiągnął to, o czym tyłu pisarzy marzy nadaremnie: stał się klasykiem. Już dziś książka jego ma wartość co najmniej *Pamiętników Paska*”. Pamiętnikowi Wojciechowskiego poświęcono dziesiątki artykułów w kraju i za granicą. Oprócz Boya-Zeleńskiego, który pisał o nim wielokrotnie, omawiali go: Z. Dębicki, Z. Wasilewski, P. Hulka-Laskowski, S. Wasylewski, B. Suchodolski i K. Nitsch.

¹⁴ Socjologowie zainteresowali się powojennym dorobkiem pisarskim Wojciechowskiego i dążą do wydania go drukiem. Obie części *Życiorysu* ukażą się nakładem Wydawnictwa Poznańskiego.

¹⁵ J. Chałasiński, *Drogi awansu społecznego robotnika*, Poznań 1931, s. 187.

grafii to byli robotnicy folwarczni z Poznańskiego, zrywający więz z systemem folwarcznym poprzez emigrację zarobkową na obczyznę.

Studium o drogach awansu robotników folwarcznych zawiera część teoretyczno-metodologiczną i problemową. W części pierwszej nakreślony został problem pracy, omówione autobiografie jako materiał analizy socjologicznej, zobrazowana ewolucja społeczna ludu i scharakteryzowany materiał stanowiący podstawę pracy. W części drugiej zanalizowane zostały zagadnienia rodziny i kościoła, życia zbiorowego proletariatu rolnego, szkoły, książki i gazety, znaczenie służby wojskowej, możliwości awansu w ramach systemu dworskiego oraz przeobrażeń społecznych pod wpływem emigracji.

Poglądy na wartość źródłową materiałów pamiętnikarskich wypowiedziane przez prof. Chałasińskiego w *Drogach awansu społecznego robotnika* zbieżne są ze stanowiskiem Znanieckiego w kwestii użyteczności relacji osobistych dla naukowej charakterystyki życia rodziny, postaw społecznych oraz przedmiotów i zjawisk zewnętrznej rzeczywistości społecznej, traktowanej jako „rzecz dla siebie” przez świadomie działających członków grup społecznych.

„Tylko autobiografie — czytamy w *Drogach awansu* — dają nam możliwość poznania tych dążeń, które leżą u podstawy awansu społecznej jednostki. One nam mówią o tym, co ludzie w danym środowisku uważają za awans społeczny¹⁶, za wyróżnienie społeczne, za poprawę pozycji społecznej i czym się w tym względzie zadowolają. One wreszcie i tylko one pozwalają nam zrozumieć rolę środowiska społecznego i różnych instytucji społecznych w awansie społecznym jednostek i w kształtowaniu się ich świadomości społecznej.

„Żaden inny materiał, jakkolwiek doniosły z innego stanowiska poznawczego i jakkolwiek pomocny dla socjologa, nie potrafi w tym względzie zastąpić autobiografii. Dane ekonomiczne mówią nam o obiektywnej, rzeczowej strukturze społeczeństwa lub jego klas. Nic natomiast nie mówią o tym, czym jest ta struktura w świadomości społecznej grup, jakie posiada znaczenie dla dążeń społecznych ludzi i ich życia zbiorowego. Podobnie obiektywnie, choć od innej strony, oświetlają środowisko społeczne akta historyczne oraz dane statystyczne”¹⁷.

Za najwybitniejsze dzieło naukowe oparte na pamiętnikach uważane jest w światowym piśmiennictwie socjologicznym czterotomowe

¹⁶ Termin awans społeczny został po raz pierwszy wprowadzony do socjologii polskiej właśnie w omawianej pracy Chałasińskiego. Por. S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956, s. 173.

¹⁷ Chałasiński, *Drogi awansu społecznego...*, s. 11.

Młode pokolenie chłopów J. Chałasińskiego¹⁸. Dzieło to oparte zostało na autobiograficznych opisach życia, prac, przemyśleń i dążeń młodzieży wiejskiej, nadesłanych na konkurs Przysposobienia Rolniczego i Państwowego Instytutu Kultury Wsi w latach 1936—1937. Na konkurs ten nadesłano 1544 życiorysy. Był to w okresie międzywojennym największy zbiór autobiografii w Polsce i w świecie. W zbiorze znalazło się 1169 pamiętników mężczyzn i 375 pamiętników kobiet. Dziewczęta stanowiły 34% autorów pamiętników, a ich pamiętniki składały się na największy zbiór kobiecych materiałów autobiograficznych w międzywojennej Polsce. Wśród autorów najwięcej, bo 135 osób, było w wieku 21 lat. W wieku 31 lat i więcej było 34 autorów, zaś w wieku 13—15 lat — 33. Wśród autorów przeszło 90% (1470 osób) stanowili członkowie różnych organizacji młodzieżowych. Najliczniej reprezentowane było Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży (448 osób), z którego bardzo aktywnie uczestniczyły w konkursie dziewczęta (212 dziewcząt). Związek Młodej Wsi dostarczył 368 autorów (306 chłopców i 62 dziewczęta), a „Wici” 195 autorów (170 chłopców i 25 dziewcząt). Samouków i z wykształceniem do 3 kl. szkoły podstawowej było wśród autorów 95 osób, po 4—5 klasach było 422 osoby, po 6—7 klasach 568 osób. Z nieukończoną lub ukończoną szkołą średnią było 98 autorów. O wykształceniu 341 autorów brak informacji. Wśród autorów było 147 prezesów organizacji i 99 członków zarządu, 62 pracowników i 629 uczestników przysposobienia rolniczego, 233 absolwentów szkół rolniczych oraz 70 absolwentów uniwersytetów ludowych.

Zbiór pamiętników, w oparciu o który powstało *Młode pokolenie chłopów*, charakteryzował się zatem, jak wynika z powyższych zestawień, wyjątkowo dużym odsetkiem osób zrzeszonych w organizacjach młodzieżowych i w ruchu profesjonalizacji rolniczej. Decydowało to o znacznym zaangażowaniu autorów pamiętników w dążeniu do modernizacji struktury rodzinnej, zawodowej i politycznej ówczesnej wsi,

¹⁸ „W socjologii polskiej — stwierdza J. Szczepański — dokumenty osobiste na wielką skalę stosował Józef Chałasiński, a o jego *Młodym pokoleniu chłopów* Znaniecki pisał: «Nie ma dotąd w literaturze socjologicznej dzieła opartego na równie bogatym materiale autobiograficznym», oceniając zaś wyniki badań stwierdził, że dzieło to daje tak dokładny obraz tej rzeczywistości społecznej, którą obecnie żyje młode pokolenie chłopów w Polsce, jakiego nie posiadamy o żadnej wielkiej zbiorowości ludzkiej. Porównując prace amerykańskie, wykorzystujące dokumenty osobiste, z *Młodym pokoleniem chłopów*, możemy powiedzieć, że dzieło Chałasińskiego stanowi punkt szczytowy rozwoju tej tendencji w socjologii, że jest dziełem najlepszym, jakie na tego rodzaju materiałach można było zbudować” (J. Szczepański, *Socjologia — rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961, s. 441).

a tym samym o centralnym problemie dzieła opartego na tych pamiętnikach.

W układzie konstrukcyjnym *Młodego pokolenia chłopów* wyodrębniają się dwie warstwy: analityczno-problemowa i dokumentacyjna. W partiach dokumentacyjnych zamieszczono w całości 59 życiorysów, w tym 10 życiorysów dziewcząt. Cztery tomy *Młodego pokolenia* objętościowo bliskie są nieomal *Polish Peasant* Thomasa i Znanickiego (2250 stron) — liczą bowiem łącznie 2076 stron, z czego 924 strony przypadają na obficie dokumentowany fragmentami pamiętników tekst autorski, zaś 1152 strony na zaopatrzone w tytuły i notki informacyjne oraz przyporządkowany do partii analitycznych dzieła pamiętnikarski materiał dokumentacyjny.

Młode pokolenie chłopów opatrzone jest obszerną przedmową Floriana Znanickiego.

Centralnym problemem dzieła o młodym pokoleniu chłopów jest kształtowanie się warstwy chłopskiej w Polsce. „Jest to jeden z najdonioślejszych problemów Polski współczesnej — stwierdza J. Chałasiński. — Dotyka on bowiem podstawowych wiązań struktury społeczeństwa polskiego i dokonuje się na naszych oczach, aczkolwiek nie zawsze zdajemy sobie sprawę z jego rozmiarów i doniosłości [...] W zakresie społecznej struktury chodzi nam bowiem nie o zachowanie ciągłości historycznych procesów, ale o ich przewyższenie i o nadanie tej strukturze takiego kształtu, dla którego pierwowzorów w naszej historii społecznej nie mamy”¹⁹.

Tom pierwszy *Młodego pokolenia chłopów* traktuje o społecznym podłożu ruchów młodzieży wiejskiej w Polsce. Wstęp precyzuje problem pracy, charakteryzuje materiał dokumentacyjny i metodę opracowania oraz układ dzieła.

Część wstępna tego tomu, zatytułowana „Chłopska prawda”, wskazuje na dynamizm i odmienność analizowanego kształtu życia rodzinno-wiejskiego oraz postaw młodzieży w porównaniu z tradycyjnie biernymi postawami uzewnętrzniającymi się w *Pamiętnikach chłopów* IGS. Na przykładzie maturzystki z zamożnego domu kupieckiego w osadzie i ledwie piśmiennej dziewczyny z drobnego gospodarstwa plastycznie ukazane zostały odmienności pozycji i ról społecznych młodzieży inteligentkiej i młodzieży chłopskiej oraz towarzyszące im postawy. Kolejny dział, „Od pańszczyzny do wolnej Polski”, charakteryzuje pierwsze pokolenie chłopów wolnej Polski, przewyższające w sobie „duszę” pańszczyźnianą na rzecz obywatelskiej. Zawarty jest w tym rozdziale

¹⁹ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 1, Warszawa 1938, s. XIX.

kapitałny zarys wzorów społeczno-obyczajowych „chłopa” i „pana” oraz dwóch koncepcji kultury polskiej — chłopskiej i szlacheckiej²⁰. Dopełniają go uwagi o inteligencji pochodzenia chłopskiego, politycznych aspiracjach chłopów, szlachetczyźnie i dążeniach pokolenia chłopów w wolnej Polsce. Dział „Społeczność wiejska a społeczność narodowo-państwowa” omawia powiązania zachodzące pomiędzy społecznościami lokalnymi a społecznością ponadlokalną. Zanalizowane tutaj zostają poszczególne odłamy ludności wiejskiej, a zwłaszcza rodzina wiejska i wieś w procesie ówczesnych przeobrażeń narodu. Zamykający tom dział czwarty przynosi niezwykle plastyczne i wnikliwie omówienie konfliktu pokoleń wiejskich na tle dysponowania ziemią, obrazu dzieciństwa chłopskiego, instytucji pastwiska i roli społecznej pastucha, instytucji „kawalerki” na wsi, zjawiska dominacji dorosłych nad młodzieżą i palącej kwestii braku miejsca na wsi — wynikającej z przełudnienia i wadliwej struktury agrarnej.

Podczas gdy tom pierwszy rozpatrywał źródła i czynniki społecznego ruchu młodzieży wiejskiej w świetle klasowej, wertykalnej struktury społeczeństwa polskiego, to tom drugi *Młodego pokolenia chłopów*, noszący podtytuł *Świat życia pracy i dążeń kół młodzieży wiejskiej*, ujmował te źródła i czynniki w przekroju regionalno-horyzontalnym. Związek ruchu młodzieży wiejskiej z przeobrazeniami warstwy chłopskiej w Polsce ukazany tutaj został na tle zróżnicowania i odrębności regionalnych środowisk Polski — Polesia, Wileńszczyzny, Wołynia, Małopolski oraz województw centralnych i zachodnich.

Tom trzeci — *Rola kół młodzieży wiejskiej w społeczno-kulturalnych przeobrażeniach wsi* — zawiera systematyczną analizę czynników kształtujących podstawową komórkę ruchu młodzieży wiejskiej, którą jest lokalne koło młodzieży, oraz omawia rolę koła młodzieży w kształtowaniu społecznej osobowości młodzieży wiejskiej jako członków warstwy chłopskiej. Rysem przewodnim tej analizy jest ukazanie procesu autonomizacji i emancypacji ruchu młodzieży wiejskiej w stosunku do nacisków sił patronackich. W partii tego tomu, „Społeczne czynniki kształtowania się koła młodzieży”, koło ukazane zostało jako element społeczności lokalnej i jednocześnie ponadlokalnej. Zobrazowane też zostało ścieranie się dążeń osobistych i grupowych w pracy koła, przedstawione przejście z bandy do koła młodzieży i narodziny koła organizacji młodzieżowej na wsi, rozpatrzone potrzeby młodzieży i na-

²⁰ „Przede wszystkim więc — stwierdza Znaniecki w «Przedmowie» — znakomita analiza dwóch przeciwstawnych kategorii społecznych: chłopca i pana, rzuca nowe światło na ogólne zagadnienia struktury klasowej społeczeństw” (s. XII).

ciski patronackie, role książki w pracy koła, kwestie zawodu rolniczego oraz dążności młodzieży do osiągnięcia ideału wsi wzorowej. Dział: „Koło młodzieży a kształtowanie się osobowości społecznej”, poddaje analizie proces kształtowania się osobowości młodzieży wiejskiej i wyodrębnia wśród niej podstawowe typy osobowościowe: „Polaka-katolika” i „chłopa-obywatela”. Zarysowany tutaj zostaje mocno kierunek ewolucji wiodący od uświadomienia w kategoriach parafialno-narodowych do uświadomienia w kategoriach klasowo-narodowych. Ukazanie kierunku ewolucji typów osobowościowych oraz źródeł i czynników antyklerykalizmu młodzieży wiejskiej czyni z tych partii *Młodego pokolenia* jeden z najcelniejszych przyczynków i do socjologii politycznej i do socjologii religii.

Tom czwarty dzieła — *O chłopską szkołę* — rozpatruje rolę szkoły w świetle społeczno-kulturalnych dążeń młodego pokolenia chłopów i w procesach kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce²¹. „Główny, jeżeli nie całkowity, wysiłek wychowawczy szkoły powszechnej — stwierdza J. Chałasiński — skierowany jest na rozwinięcie u młodzieży zdolności, o których, gdy się je uda rozwinąć, żywi się przekonanie, że ich dla wsi szkoda. Jeżeli ten wysiłek szkoły udaje się, to znaczy, gdy szkoła jest dobra, to owoce swych wysiłków oddaje wyższym warstwom społecznym. Jeżeli wysiłek nie udaje się lub jeśli szkoła jest zła — to produkty jej wysiłków pozostają dla wsi. Wartość szkoły na wsi — tak samo jak innych dziedzin życia wiejskiego — mierzy się tym, co ze wsi wydobywa dla pozawiejskich grup społecznych”²².

Dział tego tomu *Młodego pokolenia*, zatytułowany: „Szkoła w społeczności wiejskiej”, przynosi adekwatny wizerunek postaw wobec kształcenia dzieci warstwy chłopskiej, mistrzowski obraz odmienności środowiska rodziny i szkoły na wsi, wzajemnego asymilowania się tych

²¹ „Zwracamy uwagę — pisze Znaniński w «Przedmowie» — na mistrzowskie studium *Szkoły w społeczności wiejskiej*, w tomie IV, idące dalej w kierunku dawniejszych prac autora z zakresu socjologii wychowania: *Wychowanie w domu obcym jako instytucja społeczna* (Poznań 1928), *Tło socjologiczne pracy oświatowej* (Warszawa 1935), a zwłaszcza *Szkoła w społeczeństwie amerykańskim* (Kraków 1936). Szkoła jest instytucją warstw wyższych, przeznaczoną do kształcenia inteligentów; daje wprawdzie technikę pisania, czytania i rachowania, której potrzebę wieś na ogół odczuwa, pod względem wychowawczym jednak reprezentuje takie kryteria wartościowania i wybitności, które stają w jaskrawej sprzeczności z kryteriami stosowanymi w życiu pozaszkolnym” (s. XVII). Już w okresie Polski Ludowej prof. Chałasiński opracował i opublikował blisko związane z *Młodym pokoleniem chłopów* studium z zakresu wychowania: *Spółczeństwo i wychowanie* (wyd. 1, Warszawa 1948, „Nasza Księgarnia”; wyd. 2, Warszawa 1958, PWN).

²² Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, s. 49.

układów oraz wzoru społeczno-kulturalnego „pastucha” i „ucznia”. Przedstawione zostały także czynniki marnowania się dorobku szkolnego, roli nauczyciela w ruchu młodzieży wiejskiej i roli szkoły w działalności koła młodzieży.

Niezmiernie charakterystyczny dla przedwojennej sytuacji „nadprodukcji inteligencji” i ostrych dystansów społecznych jest dział drugi omawianego tomu, zatytułowany „Niedoszły inteligent i jego przeobrażenia w środowisku wiejskim”. Zawiera on krytyczną charakterystykę inteligencji jako warstwy ludzi „dobrze wychowanych”, ukazuje powrót niedoszonego inteligenta na wieś, jego readaptację do środowiska, rolę w akcji kulturalnej i rolę jako przywódcy młodzieży. Na tym tle pokazane zostały dążności do kształcenia i samokształcenia w ruchu młodochłopskim oraz omówiony problem inteligencji chłopskiej. Tom *O chłopską szkołę*, omawia krytycznie programy i funkcje szkoły w środowisku wiejskim, postuluje szereg nowych postępowych treści społecznych szkoły w tym środowisku oraz wskazuje na uniwersytet ludowy jako na specyficzną instytucję wychowawczą wsi i warstwy chłopskiej.

Przewijający się przez wszystkie tomy *Młodego pokolenia* centralny problem — warstwa chłopska — podsumowany został w końcowej części ostatniego tomu „Chłopi jako warstwa społeczna”, który ukazuje społeczne dążenia ruchu młodochłopskiego jako siłę formującą nową warstwę chłopską, kształt społeczno-kulturalnego życia tej warstwy i proces wrastania warstwy chłopskiej w formujący się zrąb przeobrażanej struktury społeczności narodowo-państwowej.

Dzieło J. Chałasińskiego *Młode pokolenie chłopów*, stanowiące szczytowe osiągnięcie w dziedzinie użytkowania dokumentów pamiątkarskich jako materiału źródłowego dla analizy socjologicznej, nie doczekało się jeszcze gruntowniejszej wszechstronnej analizy teoretyczno-metodologicznej. Fragmentaryczne oceny z tzw. minionego okresu generalnie nie wytrzymały próby czasu²³.

Podobnie jak *Polish Peasant* Thomasa i Znanieckiego przyniósł wszechstronny wizerunek tradycyjnej rodziny chłopów polskich znamienne dla epoki narodzin nowoczesnej socjologii i schyłku okresu rozbiorowego — tak *Młode pokolenie chłopów* stworzyło rozległą panoramę życia rodziny chłopskiej, dążeń młodego pokolenia i przekształceń społeczności wiejskich, charakterystycznych dla całego okresu niepodległej międzywojennej Polski. Różnice pomiędzy tymi dwoma wizerunkami rodziny chłopskiej nie są jeszcze zbyt duże. Nienaruszona zo-

²³ W 1967 roku z myślą o reedycji dzieła wystosowany został apel do autorów pamiętników z *Młodego pokolenia chłopów* o wspomnienia uzupełniające.

stała pozycja ziemian, warunkująca podział kultury na pańską i chłopską, ostrość społecznych dystansów stanowych oraz postępujące rozwarstwienie i zubożenie wsi. Słabe było oddziaływanie na rodzinę chłopską i wieś krajowych układów miejsko-urbanizacyjnych, a w latach trzydziestych znikła również możliwość migracji zewnętrznych. Utrzymywał się duży przyrost naturalny, rozdrobnienie gospodarstw i głód ziemi. Powolny był proces odchodzenia od gospodarki naturalnej. Przeważała praca ręczna. Rozpowszechnione było wyrobnictwo i zjawisko służby. Utrzymywał się pierwotny, patriarchalny charakter rodziny, wczesna praca dzieci, wielostronność zajęć w kobiecej dziedzinie gospodarstwa oraz surowość uczuciowego klimatu życia rodzinnego. Rozbudzony pęd młodego pokolenia do oświaty, kultury oraz autonomii osobowościowej rodził konflikty międzypokoleniowe i był siłą napędową ruchu młodochłopskiego.

Drugim, obok *Młodego pokolenia chłopów*, dokumentem życia rodziny wiejskiej w okresie międzywojennym są dwutomowe *Pamiętniki chłopów* IGS. Ukazują one obraz rodziny chłopskiej na przełomie okresu rozbiorowego i niepodległej Polski, zaostrzony przez lata kryzysu gospodarczego. Poza wstępami L. Krzywickiego i M. Dąbrowskiej oraz znaną rozprawą W. Grabskiego *Pamiętniki chłopów a środowisko społeczne wsi polskiej*, pamiętniki wiejskie zebrane przez IGS nie stały się przedmiotem gruntowniejszych analiz socjologicznych. Posłużyły one jednak za punkt wyjścia dla pierwszych w kraju badań ankietowych nad społeczną i agrarną strukturą wsi oraz przeludnieniem, doprowadzając tym samym do naukowego zweryfikowania wizerunku, jaki przyniosły pamiętniki, oraz do uzyskania niezmiernie cennych ustaleń metodologicznych. Badaniami tymi objęto w 1934 r. wszystkie gospodarstwa w 53 wsiach typowych dla poszczególnych rejonów społeczno-ekonomicznych kraju. W oparciu o wyniki tego badania Instytut zamierzał opublikować szereg tomów w serii „Sprawy Agrarne”. Do wybuchu wojny zdążyły się ukazać jedynie trzy tomy z tej serii, poświęcone społeczno-ekonomicznej strukturze wsi, sprawie wyposażenia badanych gospodarstw w maszyny i narzędzia rolnicze oraz sprawie bezrobocia na wsi.

Na wzajemne zweryfikowanie się wyników badań opartych na pamiętnikach ludzi pracy i materiałach pochodzących z terenowych reprezentacyjnych dochodzeń ankietowych zwraca uwagę Ludwik Krzywicki w przedmowie do *Bezrobocia wśród chłopów*, „A cała seria «Spraw Agrarnych» — czytamy w przedmowie Krzywickiego — będzie swego rodzaju uzupełnieniem do zadania podjętego ongi przez nas ogłoszeniem *Pamiętników chłopów*. W nich wieśniacy z różnych okolic kraju snuli ciężką opowieść o swoim życiu i kłopotach. Przyczynki oparte

na materiałach pochodzących z ankiety ujmują w liczby wszystkie te niedomagania, które w opowieściach pamiętnikarzy zostały odtworzone ze stanowiska przeżyć indywidualnych”²⁴.

Zagadnienia rodziny chłopskiej występują także w zbiorze pamiętników działaczy wiejskich, zebranych w Instytucie Socjologii Wsi SGGW przez prof. Władysława Grabskiego. Konkurs na życiorysy wiejskich działaczy społecznych rozpisany został w lipcu 1935 roku. Wpłynęły na niego 404 prace. W dwutomowej publikacji ukazały się 32 pamiętniki — 19 w tomie życiorysów włościan i 13 w tomie życiorysów inteligentów²⁵. Około 200 pamiętników z całego zbioru wyodrębniono jako materiał źródłowy do problemowych analiz szczegółowych na temat „Zagadnienie społecznego działacza wiejskiego”. Analizy te stanowiły tom III serii poświęconej wiejskim działaczom społecznym. Śmierć założyciela i kierownika Instytutu Socjologii Wsi, Władysława Grabskiego, przekreśliła możliwość realizacji tego zamierzenia.

Zbliżoną do IGS metodą oświetlania spraw rodzin i gospodarstw chłopskich posłużył się Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. W grudniu 1934 roku, w rok po konkursie IGS na pamiętniki chłopów, ogłoszone zostały tutaj dwa równoległe konkursy dla gospodarzy i gospodyń wiejskich na opis gospodarowania w gospodarstwach karłowatych. W konkursie dla kobiet chodziło o zebranie dokładnych informacji o znaczeniu pracy kobiecej dla dobrobytu całego gospodarstwa, przede wszystkim zaś wpływu kobiety jako gospodyni na dochodowość i wydajność gospodarki, a także wpływu jej jako matki na wychowanie dzieci, odżywianie rodziny i utrzymanie domu²⁶. Wyróżniono 15 opisów gospodarzy i 15 opisów gospodyń, które łącznie złożyły się na tom opublikowanych materiałów źródłowych. Całość materiału miała stać się przedmiotem opracowań problemowych, przeznaczonych do druku. Opublikowane miały zostać również założenia metodologiczne posługiwania się w badaniach ekonomicznych autobiograficznymi zapisami kierunkowymi gospodarzy i gospodyń wiejskich. Podobieństwo pomiędzy konkursem IGS na pamiętniki chłopów a konkursem Instytutu Puławskiego polega zarówno na wyraźnym zorientowaniu odezów konkursowych na problematykę ekonomiczną, jak też na uzupełnianiu badań pamiętnikarskich badaniami

²⁴ *Bezrobocie wśród chłopów*, Warszawa 1939, IGS, przedmowa L. Krzywickiego, s. XIV—XV.

²⁵ Por. *Wiejscy działacze społeczni — życiorysy włościan*, wydane z zasiłku Państwowego Instytutu Kultury Wsi, Warszawa 1937; *Wiejscy działacze społeczni — życiorysy inteligentów*, Warszawa 1938.

²⁶ Por. *Opisy gospodarowania w gospodarstwach karłowatych (I — męskie, II — kobiece)*, „Biblioteka Puławska”, nr 83, Warszawa 1938, s. VIII.

ankietowymi w środowisku wiejskim²⁷. Dzięki tej analogii z badaniami IGS w środowisku wiejskim i dzięki stosunkowo dużej liczbie publikowanych opisów gospodarowania sporządzonych przez kobiety — opisy stanowią cenny materiał źródłowy dla obrazu rodziny chłopskiej i problematyki społecznych ról kobiet w gospodarstwie i rodzinie.

W okresie międzywojennym rodziny chłopskiej dotyczył także zbiorowy tom relacji nauczycieli wiejskich *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze* i częściowo studium W. Bronikowskiego *Drogi postępu chłopca polskiego*. Stan zdrowotny wsi znalazł odbicie w *Pamiętnikach lekarzy*²⁸.

Wymienione prace i materiały — jak również szereg monografii społeczności wiejskich z okresu międzywojennego — utwierdzały jedynie i wzbogacały wizerunek rodziny wiejskiej, jaki zarysowany został w dziełach podstawowych dla tych lat — *Młodym pokoleniu chłopów* i *Pamiętnikach chłopów* IGS.

Po okresie okupacji — ze zrozumiałą przerwą w badaniach terenowych — i po latach osłabienia nurtu dochodzeń empirycznych podejmowane są już w nowych warunkach wysiłki zmierzające do pozyskania dokumentacji pamiętnikarskiej życia rodzinnego i wznowienia analiz naukowych.

W pierwszych latach powojennych największym przedsięwzięciem w zakresie gromadzenia pamiętników było pozyskanie przez wydawnictwo „Czytelnik” w 1948 roku 1718 „Opisów mojej wsi”. Materiały tego konkursu mogły się ukazać jednak dopiero w roku 1967 — w trzytomowym wyborze przygotowanym w Instytucie Historii PAN. Wart jest odnotowania „Wielki konkurs rolniczy” „Nowej Wsi” z 1953 roku i oparta na jego plonie publikacja *Zmieniamy życie wsi*. Przed październikowym przełomem zapoczątkowane zostały także konkursy na „Pamiętniki dziesięciolecia”, „Nowe pamiętniki chłopów” i „Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych”.

Na bardziej całościowe ujęcia zagadnień rodziny chłopskiej przez publicystów i socjologów trzeba było jednak czekać znacznie dłużej. Dopiero na łamach nowo utworzonego miesięcznika ruchu ludowego

²⁷ W przypadku Instytutu Puławskiego takim uzupełnieniem i weryfikacją opisów gospodarowania była ankieta o stanie gospodarczym i kulturalnym karłowatego gospodarstwa rolnego, przeprowadzona w 100 gospodarstwach woj. południowych. W oparciu o wyniki tej ankiety powstało studium W. Krysztofika, *Gospodarstwa karłowate w świetle ankiety losowej*, „Biblioteka Puławska”, nr 84, Warszawa 1939, s. 307.

²⁸ *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*, Warszawa — Lwów 1931. W. Bronikowski, *Drogi postępu chłopca polskiego*, Warszawa 1934, *Pamiętniki lekarzy*, Warszawa 1939, ZUS. Wstęp M. Wańkowiec.

„Wies Współczesna” pojawiło się w 1960 roku opracowanie J. A. Króla *Rodzina chłopska*, a w następnym roku artykuł M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej *Z badań nad rodziną wiejską*. Wspomniany miesięcznik odgrywał i odgrywa rolę poważnego ośrodka studiów i publikacji dotyczących zagadnień rodziny chłopskiej i przemian środowiska wiejskiego.

Najwybitniejszą z dotychczas opublikowanych prac na temat rodziny chłopskiej jest studium wsi podkrakowskiej *Rodzina w środowisku wiejskim* (1964), opracowane przez D. Markowską, prowadzącą również badania nad rodziną kurpiowską i w rejonie Płocka. Cenny, modelowy wizerunek rodziny chłopskiej zawarty jest w jednym z rozdziałów studium B. Gałęskiego *Chłopi i zawód rolnika* (1963). Materiały z konferencji naukowej dotyczącej rodziny wiejskiej zawiera tom II „Roczników Socjologii Wsi” (1965). Przemiany rodziny związane z wpływem przemysłu znalazły wyraz w studium J. Turowskiego *Przemiany wsi pod wpływem zakładu przemysłowego* (1965). Badania socjologiczne nad przemianami rodziny wiejskiej pod wpływem wielkiej inwestycji przemysłowej prowadzą w rejonach Konina, Puław i Płocka Z. Tyszka, E. Jagiełło-Łysiowa, B. Tryfan, F. Jakubczak i inni. Obraz gospodarstw i rodzin chłopów-robotników przynosi studium D. Gałaja *Chłopi-robotnicy wsi płockiej* (1964), a rodzin związanych z wysokoproduktywnymi gospodarstwami łowickimi praca *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów* (1961). Studia problemowe nad rodziną uzupełniane są przez monografie społeczności wiejskich, takich jak Potakówka, Żmiąca, Łysa Góra, Babica czy Osiny.

Zarówno wśród popaździernikowych konkursów na pamiętniki ludności wiejskiej, jak i wśród ogółu pamiętników tego typu w kraju i świecie największym osiągnięciem jest 5500 prac młodego pokolenia wsi Polski Ludowej. Plon tego konkursu rokuje też największe nadzieje na wszechstronne wykorzystanie w analizach socjologicznych, przynoszących kontynuatorski wizerunek rodziny chłopskiej, wsi i jej młodego pokolenia w stosunku do reprezentatywnych dzieł poprzednich epok — *The Polish Peasant* i *Młodego pokolenia chłopów*. Jeszcze przed ukazaniem się pierwszego tomu serii *Awans pokolenia* na 20-lecie PRL kilkanaście szkiców socjologicznych i publicystycznych, opartych na materiałach konkursu, zamieszczonych zostało na łamach „Wsi Współczesnej”, a następnie przedrukowanych w książkowym zbiorze *Nad pamiętnikami młodzieży wiejskiej*. Poważnym wydarzeniem naukowym było zebranie dyskusyjne Wydziału I Nauk Społecznych PAN z referatem jej członka rzeczywistego, prof. dra J. Chałasińskiego, *Młode pokolenie wsi w procesach migracji i ruchliwości społecznej*, zamieszczonym następnie w kwartalniku PAN „Kultura i Społeczeństwo”

(1964, nr 4). Tom drugi serii *Tu jest mój dom* (1965), z pamiętnikami z Ziemi Zachodnich i Północnych, udokumentował procesy integracji tych ziem z Macierzą na 20-lecie ich odzyskania. Tom trzeci *W poszukiwaniu drogi*, z pamiętnikami młodych działaczy, uzyskał w jubileuszowym roku milenijnym nagrodę Wydziału I PAN jako najlepsza publikacja socjologiczna. Tom czwarty *Od chłopca do rolnika* i tom piąty *Gospodarstwo i rodzina* ukazują procesy przemian w zawodzie rolnika i życiu rodziny chłopskiej. Cały zbiór i opublikowane już tomy stały się niekwestionowanym świadectwem osiągnięć ustrojowych, dokumentem procesów awansu i integracji społeczeństwa polskiego — co wielokrotnie podkreślali przywódcy polityczni narodu.

Czynny udział Związku Młodzieży Wiejskiej w inspirowaniu i organizowaniu tego wielkiego konkursu, a następnie w formowaniu serii pamiętnikarskiej i popularyzowaniu naszego fenomenu pamiętnikarskiego²⁹ w kraju i za granicą stał się punktem wyjścia dla podjęcia przez tę organizację szeregu sondaży socjograficznych, ukazujących się w serii „Z Badań nad Młodzieżą Wiejską”. W serii tej wybija się zeszyt V, zawierający oparte na pamiętnikach studium socjologiczne B. Gołębiowskiego *Spoleczno-kulturalne aspiracje młodzieży*. Zeszyt VI tej serii przynosi wyniki sondażu ankietowego wśród grupy pamiętnikarzy biorących udział w ich warszawskim spotkaniu poprzedzającym Kongres Kultury Polskiej³⁰. Dalszym osiągnięciem ZMW na polu pamiętnikarstwa i współpracy z nauką jest zorganizowanie wspólnie z Komisją Badań nad Pamiętnikarstwem PAN konkursu „Moje pierwsze kroki w gospodarstwie”. Blisko 1500 prac z tego konkursu, pisanych w pięć lat po wielkim konkursie na 20-lecie PRL i milenium, przynosi u progu 25-lecia Polski Ludowej niezwykle plastyczny wizerunek stosunków międzypokoleniowych w rodzinie chłopskiej oraz rozbudzonych aspiracji zawodowych młodego pokolenia rolników.

Jubileuszowy charakter, udział placówek naukowych i zapowiedź socjologicznego opracowania planu wielkiego konkursu na pamiętniki młodzieży sprawiły, że po jego przeprowadzeniu w 1962 roku zagna-

²⁹ Blżliższą charakterystykę planu około 300 konkursów na pamiętniki przynosi opracowanie F. Jakubczaka, *Konkursy na pamiętniki w Polsce, 1921—1966*, Warszawa 1966. Półwiecze pamiętnikarstwa podsumowuje ankieta „Tygodnika Kulturalnego”: *Pół wieku polskiego fenomenu pamiętnikarskiego*.

³⁰ Niezależnie od referatu J. Chałasińskiego na posiedzeniu plenarnym Kongresu Kultury Polskiej pamiętniki popularyzowane były również w referacie sekcyjnym Sekretarza ZG ZMW, W. Barszczewskiego. ZG ZMW współdziałał także przy wydaniu wyboru pamiętników w ZSRR. Tom *Biografia pokolenia (Dniwniki młodych Polaków)* ukaze się w masowym nakładzie pod koniec 1968 roku.

czył się wyraźny zwrot w pozyskiwaniu tych tradycyjnie polskich materiałów źródłowych dla socjologii i innych nauk społecznych. Spośród przeszło 200 konkursów zorganizowanych od 1962 roku warto na tym miejscu zwrócić uwagę na serię konkursów rodzinnych „Tygodnika Powszechnego” i pochodne od nich publikacje *Moi rodzice*, *Nas dwoje i 7 dni życia*. Z konkursu „Zorzy” powstała publikacja *Moja wieś i ja* — w opracowaniu socjologicznym J. Turowskiego. Materiały dotyczące rodziny wiejskiej znaleźć można także w publikacjach pochodnych wobec rodzinnych konkursów „Życia Warszawy” i „Argumentów”, takich jak *Jaka jesteś rodziną?*, *Siedem dni tygodnia*, *Rodzice — dzieci — rodzice* czy *Rodzina o rodzinie*. Konkurs pamiętnikarski poświęcony wyłącznie problematyce rodziny wiejskiej zorganizował w 1967 roku „Zielony Sztandar” wspólnie z Komisją Badań nad Pamiętnikarstwem PAN.

Bogate źródła pamiętnikarstwa konkursowego, dotyczące w mniejszym lub większym stopniu problematyki rodziny, uzupełniane są pamiętnikami indywidualnymi. Obok Słomki, Magrysia, Kurasia, Breowicza, Kapuścińskiego, Rataja czy Witosa pojawiają się tutaj nazwiska Marcjanny Fornalskiej, Turka, Stryczka i Skorupki.

Bogactwo zgromadzonych w Polsce dokumentalnych materiałów pamiętnikarskich, dotyczących przeobrażeń rodziny chłopskiej i przekształceń środowiska wiejskiego, pozostaje w jaskrawej dysproporcji do zakresu ich wykorzystywania w socjologicznych i pokrewnych analizach naukowych.

Jubileusz półwiecza socjologii polskiej, u której początków znajduje się znakomite dzieło o chłopie polskim oparte na materiałach autobiograficznych ludności wiejskiej, może stać się dobrą okazją do ściślejszego zespolenia tej dyscypliny z bogatym materiałem źródłowym 400 konkursów na pamiętniki robotników, chłopów i inteligencji polskiej. Pełniejsze sięgnięcie przez naszą socjologię po tę szansę, jaką pod względem autentyzmu, wiarogodności i atrakcyjności źródłowej oraz metodologicznej stanowią bogate zbiory rodzimych dokumentów pamiętnikarskich, zwiększyłoby niepomniernie użyteczność jej wyników naukowych dla praktyki budownictwa socjalistycznego oraz wyraziście zarysowało walory narodowej osobowości polskiej szkoły socjologicznej w skali międzynarodowej.